

PAPP ISTVÁN

AZ EDGAR POE-I ÉLETERZÉS ADY ENDRE KÜLTÉSZETÉBEN

(ADALEK ADY KÜLTŐI INDULÁSÁNAK VIZSGALATAHOZ)

A cím első pillantásra egy hatásvizsgálatot ígér. Olyan típusát az összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányoknak, amely elemzi a két költő közötti kapcsolat különböző lehetőségeit és kimutatja a hatás, az átvétel tartalmi és formai jelentkezését. Szükséges az ilyen kutatási mód. Ebben a dolgozatban is élek a lehetőségével. Ugyanakkor érvényesíteni szeretném a már sokak által kifejtett tételt, amely szerint az igazi tehetségekre annyi a példák hatása, hogy rokonnak érzik őket. Nem átvesznek, de a saját világnézetükbe, alkotásmódjukba ötvöznek a kapott élményből később már alig-alig kielemezhető jegyeket.

Az állítás még fokozottan is érvényes Ady Endrére, aki tündetőleg írja le a sort Hatvány Lajossal vitázva, ars poetikát írva:

Nekem beszédes költő-példák némák.

/Hunn, új legenda/

KIRÁLY ISTVÁN ADY KÖNYVE¹ mutat rá arra, hogy Ady - a nemzeti hagyományokban gyökerezően - a századvég, századforduló stilusirányzatait transzformálva alkotott a közép-kelet európai, a peremvidéki lét sajátosságait tükröző életművet. Olyant, amely nem megkésettségével, hanem éppen Európának ehhez a darabjához kötötten huszadik századi és világirodalmi rangu.

Kell, hogy sok szempontból vizsgáljuk e jelenség forrásvidékeit. Hiszen így jutunk el a teljes megértéséhez. - *PASKÁNDI GÉZÁ*nak egy Ady-tanulmányában szereplő példáját idézem:

"A tanár, ha a diák csak a számtanpélda eredményét írja föl így szól: "vezesd le". Mert csak így válik *hitelessé*." ²

Most az Ady megítélés a már jól kidolgozott egészéhez szeretnék kiegészítést fűzni. Az alapképletet nemigen érintve, talán inkább a mellékszámítások sorát gyarapítva.

Az Ady költészetének világirodalmi előzményeire utaló megállapítások gyakran váltottak ki vitát. A példák között említik a francia szimbolistákat, elsősorban Baudelaire-t, Verlaine-t és Rimbaud-t. De felbukkannak más nevek is. Gyakoriak az Ady olvasmány élményeire utaló megállapítások, és a különböző közvetítések útján kapott indíttatás felvetése is sokszor kap hangot.

- Az Ady-irodalomban fel-felbukkanó név Edgar Allan Poe-é is. *IGNOTUS* 1907-ben írt cikkében ³ érezteti az ilyen összevetés lehetőségét. A később *BÓKA LÁSZLÓ* által bírált ⁴ egyik mondata így hangzik: "Engem különben Edgar Poe-ra emlékeztet, nem mint hasonlója vagy utánzója, hanem mint az értelem zeneművésze." - "Vasálarc" - ahogy Ady nevezte *IGNOTUST* egy cikkében - érezhette a kapcsolatot. Benne élt Poe a századfordulót követő évek irodalmi érdeklődésében, mint ahogy ismert volt prózája és költészete az előző évtizedek magyar irodalmi életében is. 1856-ban jelentek meg magyar nyelven az első Poe novellák, majd Szász Károly Holló fordítása. ⁵ *KORPONAI BÉLA* *EDGAR ALLAN POE IN HUNGARY* című tanulmányában ⁶ részletesen bemutatja a Poe fordítások és kiadások történetét is.

A magyar költészet újra és újra felfedezte Poe-t, gyakran fordult verseihez ujitó erőért, mint ahogy Baudelaire is benne látta elődjét, az új hang megszólaltatóját.

A századvég magyar költészetében az angol romantikusok hatása is érződik és kiemelt helyet kap a nosztalgikus elvágódás

hangja; az a költői életérzés, amely Poe-ra jellemző. Ná-
lunk is egyre erőteljesebben mutatkoznak a szimbolista köl-
tészeti jegyei. Olyan versek születnek, melyeken a kimutatha-
tó hatások között szerepel a Holló szerzőjéé.

Persze nemcsak magyar jelenség ez. *SZIKLAY LÁSZLÓ* írása⁷
például utal rá, hogy Poe költészete megtermékenyítően hat-
hatott ebben az időben a környező népek irodalmára is.
Sokak, így *KOMLÓS ALADÁR*, *NÉMETH G. BÉLA* tanulmányai⁸ is bi-
zonyítják azt a tényt, hogy a magyar századforduló lírikusai
eljutnak a szimbolista költészet egy neméhez.

Vajda, Reviczky, Kiss József és mások, de különösen Komjáthy
Jenő lírája elindítója a modern magyar költészetnek, fontos
állomása az Ady Endréhez vezető utnak. Komjáthy nagy kezdő-
betűs szimbólumai, absztrakciói is rokonságban állnak a fran-
cia szimbolistákéval, de visszavezethetők az Edgar Poe költé-
szetében felbukkanókhöz is. Hasonló alkotásmóddal találkozunk
azonban Reviczky Gyula liráját vizsgálva is. A századvég, szá-
zadforduló magyar költészetének Edgar Poe-hoz kapcsolódását
bizonyítja a sokban közös világszemlélet, a jelentől való
elszakadás vágya, a szépség kultusza, a melankólikus hangulat
és az álom kiemelt szerepe.

RÁBA GYÖRGY a kialakuló modern magyar költészet előzményeiről
írva többek között megállapítja: "Komjáthyra áll az is, hogy
kivételes figyelemmel olvasta Poe költészetét, márpedig tud-
juk, ez a költő a szimbolisták előfutára, Baudelaire-nek pe-
dig példaképe lett."⁹

A nyugatosokat megelőző magyar irodalomban sok más filozófiai,
költői hatás közt erőteljesen ott él Poe-é. A költőről egyre
több életrajz-írás, tanulmány jelenik meg.¹⁰

Verseinek fordítása szerepel a 80-as és a 90-es években az
*ERDÉLYI HIRADÓ*ban, a Kiss József szerkesztette *A HÉT*ben és
napilapokban. Reviczky például 1880-ban fordította a Heléná-
hoz-t II. /Csak egyszer láttalak...kezdetű/ a *FŐVÁROSI LAPOK*
számára.¹¹ A századfordulót követően egyre sűrűsödnek a Poe

kiadások, megjelennek az értő tanulmányok, például *ELEK AR-TUR* írásainak sora.¹²

A Poe-i életműnél talán még többeket foglalkoztatott a költő sokakat botránkoztató élete, a társadalom perifériájára szorult alkoholista zseni izgató egyénisége. Ha a századvég költői között sokak-ig Komjáthy, Reviczky - neve és költészete is egy időre feledésbe merült az olvasóközönség körében, ott él az alapot adóan az induló új nemzedékben. A Poe-i életmű hangjait továbbvivő Komjáthy költészete dédelgetett irodalmi példa az induló nyugatosoknak. Ott él és majd Baudelaire-ével felerősítve hat Edgar Poe prózája és költészete. - Jelentőségét a fordításokat elemző *HABA GYÖRGY*¹³ és az amerikai költőnek a nyugatosokra tett hatását vizsgáló *ANDRÉ KARÁTSZON* könyvei¹⁴ jól mutatják be.

Ady Endre Poe élménye is több forrásból táplálkozik. Irodalmi, költői indulását meghatározta a századvég költészete. Baráti köre és a kor Poe irodalma felkeltette benne az érdeklődést a sokat emlegetett "szentpétervári fogoly"¹⁵ élete és művei iránt. Később pedig a itthoni Poe-kultuszra felel Adyban Baudelaire a francia szimbolista költészet Poe élménye. A személyes vonzódást erősíti a tisztelet a modern költészet előfutára iránt. Példaként idézi irodalmi és politikai harcában.

ANDRÉ KARÁTSZON említett könyvében kevéssé vizsgálja Ady Poe-képét. Publicisztikai írásai közül azt a hármat emeli ki, melyekben leginkább megmutatkozik a költővel való azonosulása, ahol Ady védekezően és védően idézi E. Poe-t az embert és poétát.¹⁶

Én sem törekszem most Ady Poe-ról való vélekedéseinek bemutatására, csak a költőről meglévő ismeretét alátámasztandó idézek pár sort néhány cikkéből. 1901 júliusában leírta az értékelőnek is számító mondatot: "Mert Poe Edgar csak poéta akart és tudott lenni."¹⁷ Pár hónappal később pedig Rostand Cyranojának színházi premierjéről írva idézi Poe-t, mint a hiu sikerek egyedüli elutasítóját: "...az orra miatt kellett - már - mint Cyranonak - hitét veszteni a hiu sikerekben, amelyek Poe

Edgaron kívül bizony a legkivántabb sikerek voltak a poétáknak is."¹⁸

Sok lehet Ady Poe-képében is a ráérzés, a mitosz, költőnknek az a gyakori törekvése, hogy a furcsa életű, zseniális alkotókat önmagával azonosítja, hasonlítja. Több példát idézhetnénk erre a szemléletre. Említhetjük az ismert Gauguin-cikkét, amely mégiscsak azért kiváló írás, mert a festő műveinek a lényeges vonásait láttatja meg. Kiemeli Poe költészetének jellemzőit is: "Poe Edgar...csodálatosan nagy idealista volt. Olyik verse szinte örült megimádása a nőnek és a férfiségnek..." - mondja.¹⁹ Másutt így ír: "A szüzi szerelem legnagyobb lantosa Poe Edgar volt."²⁰ Baudelaire-hez, Verlaine-hez hasonlítja, s mindig mint nagy költőt, zsenit említi.

A költészetére gyakorolt hatása kérdésével azonban, mint már említettem, csinján kell bánnunk. A kor konzervatív irodalmának kritikusa, *ELEK OSZKÁR* Poe és Ady kapcsolatát mint jórészt negatívumokban megmutatkozó egyezést említi.²¹ *HATVANY LAJOS* Ady költői nagyságát védve óv a rokonítástól: "Poe-t halottam már Adynak nevével kapcsolatban, de amennyiben itt-ott valami gyér hatás észlelhető volna, az amerikai ugy vesztí el amerikai voltát Adyban, mint az amerikai szőlővessző, mely Tokaj lankáin magyar bort ad" - írja.²²

KARATSON példákat hoz Ady versei közül, melyek Poe képeit, hangulatait idézik. - Ugy gondolom, ha valóban keresni akarjuk a kapcsolat nyomait, Ady költői indulásánál kell megtenni az első lépéseket. Nem árt emlékeztetni gyakrabban arra, hogy Ady korai verseiben meg voltak azok a motívumok, melyek, bár több változáson átmenve, jelen vannak az érett költő lírájában is.

A századvég költészetétől néha oly nehezen elkülöníthető első két Ady kötet²³ - mint a vele rokon elődöké - tükrözi az Edgar Poe-i életérzést. A kapcsolat minden bizonnyal jórészt áttételes. A versekben érződik az angol romantika ha-

tása is, mely ujitólag hatott a magyar elődökre éppugy, mint Poe költészetére. Ugyanakkor felismerhető rajtuk az a gondolatiság, amely az amerikai költő óta sajátja az ujjáalakuló világban utat kereső költészetnek.

Ady első kötetében is jelen van a "nem idevalóság" érzése. Ezt a hangulatot az álmok keresése, az "álmokban élés", az elmulás, a halál hangulatának, az "élő halottság" képzetének középpontba állítása fejezi ki.

Ezek a gondolatok fontos szerepet kapnak Poe költészetében. Pár idézet a Poe-i álom-motívum bemutatására:²⁴

*Vajh' álom lenne ifju életem!
Elmém szunnyadna, míg a Végtelen
Egy fényével rám nem köszönt a másnap,
Igen! hosszú álom s bár puszta gyász csak -
Jobb lenne, mintsem ébren élnie
Rideg létét annak, kinek szive,
Mióta él az édes föld felett,
Csak vágyak örvénylése volt s lehet.*

/Álmok ford. Radó György/

Vagy a jól ismert *Álom az álomban* című versben:

*Bus álom az én életem:
Eltűnt reményem csillaga,
Mindegy, nappal vagy éjszaka,
Való volt-e, vagy látomány,
Ma már mi sem maradt nyomán.
Minden, mi van e bus világon,
Álomba ködlő furcsa álom.*

/Ford. Kosztolányi Dezső/

Az *Egy álom* című versben így kap hangot Poenál az élet-álom gondolata:

*Tűnt örömről bus éjszakákon
Almodtam réveteg szemmel,
De az élet, az éber álom
Ott hagyott tört szívemmel.*

Majd később:

*E szent álom, e szent álom,
Mig gunyolt a világ,
Vezetett rezge sugáron
Az éj pászmáin át.*

/Ford. Vajda Endre/

A *Valakinek a Paradicsomban* című versből:

*És napjaim csak álmok,
És éjjel álmaim
Lábad nyomába járnak,
Halott táncába hín
Valamely égi árnak
Valamely légi rim.*

/Ford. Babits Mihály/

És folytathatnánk a sort.

Ady első, a *Versek* című kötetében központi helyet foglal el az álom motívum, mely szinte végig kíséri Ady költészetét. Csak sorokat ragadjunk ki a kötetben szereplő versekből:

*...az a világ,
Ahol álom volt az élet,
Bezárult már rég mögöttem ...*

/Válaszuton/

*Ide köt ide fűz,
Lelkem régi álma:*

/Mi köt ide?.../

*A multak álman, balgaságn
Nevetni hogy tudsz, édesem?...
Feledheted a régi álmot,
De ne gunyold ki sohasem,
Azt az édes, szerelmes álmot,
Melyből az élet felriaszt,
Ne hidd, hogy a szemedre hányják,
Hiszen csak álmodtuk mi azt!...*

/A multak álman/

Az *Álmok után* című versben az elmulás s az álmokergetés gondolata kapcsolódik össze:

*Gyermek vagyok: temetőben
Tarka szárnyu pillangókat kergetek
S álmaimnak temetőjén
Csalogató álmok után sietek...*

/Álmok után/

Még egy példa a sok közül:

*Hazugság akkor minden, minden,
Egy átálmodott kárhozat,
Amely még szebbé fogja tenni
Az eljövendő álmokat.*

/Ha szeretlek/

Az említett halál gondolattal kapcsolatos összecsengésekre is találunk példát ebben az Ady-kötetben. Poe-nak ez szintén központi témája. A költészetének jelentős részét kitevő szerelmi lírája át meg átszőtt az elmulás képével. Különböző formákban jeleníti meg a "rejtélyek rejtélyét". Példa erre *A holtak lelkei* című verséből:

*Csendben maradj: ez a magány
Nem egyedüllét: sok halott
Lélek, ki életed során
Eléd került - el nem hagyott
Holtan sem, és akaratát
Vetíti - légy nyugodt - redd.*

/Ford. Radó György/

A *tó-hoz* című versből:

*E mérgezett habban haldlt,
Ez örvényben tárt sirt talált,
Kinek a különö képzelet
Ott vigaszt merithetett:
Társtalan szív ily tavat
Édenkertté avat.*

/Ford. Radó György/

(A sorok kapcsán érdemes utalni Ady *Halál-tó-képeire.*)
Kapcsolódik az előzőhöz Poe-nak a *Város a tengeren* című verse. Meghökkenető képei Ady verseiben is tovább élnek. Így kezdődik:

*Ni! Trónt épített a Halál
Egy messzi, nyugati vár
Fölött, hol a végtelen
Magányban jó s rossz, bűn
s szerelem
Örök sirban pihen.*

/Ford. Szabó Lőrinc/

Nem idézem Poe szerelmes verseinek halál hangulatait, a halott kedves utáni vágy leírását a *Lee Annácskában*, a *Lenórában*, s a legismertebb versében, *A hollóban*.
Érdemes idézni azonban az *Anni* című vers ilyen sorait:

*Legyőztem a lázat,
Melynek neve "Élet".*

Vagy:

*Akárki ha lát,
Holtnak híhet itt már
Borzadva tekinthet
S holtnak híhet itt már.*

/Ford. Babits Mihály/

A debreceni Ady-kötet halálérzetei így fogalmazódnak meg:

*Érzem: a mámor csöndes éjjelében
Háborgó lelkem már pihenni kezd
És lassan...lassan...csaknem észrevétlen...
Redm borul a virradatlan est...
Hideg szívvvel, könnyel nézek mindent,
Ami még nemrég lelkemig hatott;
Mi lett belőlem? Emberek közt járó
Él nem siratott, bus élő halott.*

/Temetetlenül/

Ady következő és majd első "igazi Ady-kötetében" tovább élő halálhangulat itt még ilyen sorokat szül:

*Te ott a deszkán ki nem oltott vággyal
Hamvadsz el lassan, némán, egyedül.
Én meg, szakítva emberrel, világgal
Bolyongok árván, temetetlenül.*

/Félhomályban/

A már említett, a gyermeki kedvest sirató Poe darabokat idézi az *Egy koporsó felett* című Ady vers:

*A nagy tudat akkor szállott meg,
Hogy, míg meg nem fojt, el ne hagyjon,
A halál akkor jegyzett volt el,
Szegény, rajongó gyermek-asszony!...*

Szempontunkból figyelmet érdemel ebben a kötetben az élet céltalanságának gondolatát kifejező *Divina Comedia* című vers.

Egy részlet:

*Uram! Színházad rég felépitéd,
Immár látott az sok, sok ezred évet,
De darabod nem ujult semmikép,
A neve egy, a célja egy: az élet.
Rossz a darab, bocsáss meg, óh, uram!*

Ady mind a világ, mind a magyar irodalomban oly gyakori "élet - tragikus színjáték"-témát írja meg. A vers sok irodalmi előzménye között ott lehet Poe: *A győztes féreg* című verse is, melyben a mennybéli színház angyal közönsége a "szemfedő függöny" lecsapódása után felállva,

*... szól, míg fátylával időz:
'Ez az 'Ember' című dráma volt,
S a Győztes Féreg a hős.'* "

/Ford. Babits Mihály /

A hangulati és képi párhuzamok sorát, az induló Ady verseit vizsgálva folytathatnánk például az "ártatlanság, szüzi fehérség" képeivel is. Figyelmet érdemel az akkor Reviczky által fordított *Heléndához* című Poe-vers fehér ruhás nő alakja és ennek továbbélése Ady költészetében. A Poe versből:

*Ezüst, selyemlány fátyol hullt alá,
Szent békével, szenderrel és homállyal
A fehér rózsák fölemelt fejére,
Kik százával virultak ott a kertben,
Hol a szellőcske is csak lopva rezdül -
A fehér rózsák fölemelt fejére,
Kik meghaltak szeliden mosolyogva,
Kábultan általad s szent közeledtől.
Fehér ruhában ibolyák között
Alltál te. Bűvös holdfény hullt alá
A fehér rózsák fölemelt fejére
S tiédre, melyet fölemelt a bánat!*

/Ford. Reviczky Gyula/

Ady *Még egyszer* című kötetében szereplő a *Még csak kétszer láttam...* refrénű vers leányképéhez is már a fehérség kapcsolódik:

*A sarkon állok lázban égve. Várva,
Merről villan meg hófehér ruhája,*

/Lázban/

Jelen vannak a Poe-i érzések, képek, hangulatok az *Uj versek* hangját ígérő másik Ady-kötetben. A MAGYAR PIMODÁNt felidéző *Aldomás* című vers olvastán Poe alakjára is gondolnunk kell:

*S kik rátermettek messiási sorsra:
Belefultak mámorba, alkoholba.*

Néki is szól a köszöntés:

*E gyilkos szeszt ti redtok köszöntöm,
Nyugalmatokra: elzüllött zsenik!...*

Tovább él itt az első kötetből ismert tehetetlenség, "megátkozottság" érzése. Pl.:

*Engem megfogott egy
Ismeretlen átok.*

/Ismeretlen átok/

*S valahol nagy lehet az átok,
Mert sirni sem tudok.*

/Szivek ill. Szivek messze egymástól/

Valahol közös ez Poe Eldorádót kereső "eltévedt lovasának" fátumával.

Ahogy TAMÁS ATTILA is megjegyzi,²⁵ rokon lehet az "Ugar-kép" felé mutató sajátos tájbrázolás, a romantikus, borzongató Bronte-i ködös lánvilág, mely hangulatával az elveszettség érzését kelti.

Összetartoznak a képek. Poe *Tündérország*-bemutatása:

*Köd-árkok - árnyék-sellők -
És erdők, mint felhők -
S könnyek folyást peregve
Mossák a képet egybe,*

/Ford. Radó György/

Alomországának vidéke:

*E lánoknál és tarlóknál,
Hol a ghoul jár -
Minden átokvert helyekben
Minden méla szögletben
Rémült utas mi lel itt?*

/Ford. Babits M./

Vagy *Ulalume* kriptáját környező táj:

*....e lép ködös Auber
És réve a Weir-tövi rév.
Jól látom, a vérkődü Auber
S vad, rémteli Weir-töri rév.*

/Ford. Babits Mihály/

A "sötét, lomha ködbe gázoló" Ady "láplakók közt várja fényes reggelét". /Ejimádó/

A táj bemutatása nála így szól:

*Ez itt a lép világa. Szürke,
Silány szegény világ. Megülte
Az örök köd, mely egyre rémit.*

Később:

*Rémek között, gomolygó ködben
Elszürkül minden itt a lápon,*

/A lápon ill. Vizió a lápon/

Poe költészetében és Ady kezdeti lirájában kapcsolható pontok felsorolása nincs befejezve. Említhetnénk Ady későbbi korszakában érdekes csönd-motivum, mese vagy tenger-képeknek Poe-val közös vonásait, de más gondolati, formai kötődéseket is.

Most csak Adynak az igazi hangját kereső korszakában próbáltam vázlatosan bemutatni a Poe-ra emlékeztető jegyeket.

Ady érett költői korszakában is sokszor átértékeli addigi liráját. Egy-egy képe új és új tartalommal telítődik. Később már jóval nehezebb nyomon követni egy-egy esetleges irodalmi hatást.

Azt elmondhatjuk, hogy az utkereső, a világi célt nem találó, az álmokba, az elmulásba, a földöntuli létbe menekülő Edgar Poe-i életérzés visszhangra talált - mint közvetlen magyar elődei - Ady induló költészetében is. Fellelhetjük ennek az életérzésnek a kifejezésében a formai közösséget is.

Ady fejlődésének későbbi szakaszában messze túllép ezen a világszemléleten. Egy-egy Poe-ra jellemző gondolati és formai elemet azonban megőriz.

Ady költői forrásvidékének az előbbi áttekintése kapcsán szükséges lehet vizsgálatot végezni az őt megelőző magyar költészetben, a Poe-hatás pontos jelentkezése szempontjából. Helyes volna ezt összevetni a francia szimbolisták közvetítette Poe-képpel. Érdekes lenne megvizsgálni ezek kapcsolódási területét is.

Ady lírája őriz Edgar Poe-ra, a modern költészet előfutárára jellemző költői elemeket.

Hogy többek között a következő sorok is valahol Poe költői világához kapcsolódnak, azt érezhetjük:

*Sehol, sehol a régi hajlék,
Ködbe és éjszakába borult
Rét, ut, virág, illat és udvar,
Kapu, hit, kedv, mámor, nóta, mult.*

*Vad bozótok el-elbuktatnak,
Emlékek és borzalmak között
Taposom a vaksötét pusztát,
Sorsomat és a sűrű ködöt.*

*Vissza, a vén csöndes udvarba
Elsüllyedt azóta mind az ut
S távolból hallom, ködben, éjben,
Hogy nyitogatnak egy vén kaput.*

/Az elsüllyedt utak/

*Hol foltokban imitt-amott
Ős sűrüből bozót rekedt meg,
Most hirtelen téli mesék
Rémei kielevenednek.*

*Itt van a sűrű, a bozót,
Itt van a régi, tompa nóta,
Mely a süket ködben lapult
Vitéz, bus nagyapáink óta.*

*Kisértetes nálunk az Ősz
S fogatkozott számu az ember:
S a dombkerítéses sikon
Köd-gubában jár a November.*

*Erdővel, náddal, pőre sik
Benőtteni hirtelen, újra
Novemberes, ködös magát
Mult századok ködébe bujva.*

/Az eltévedt lovas/

Az ilyen későbbi visszacsengések bizonyításához azonban már az Ady-motivumok nyomon követésére, sok szempontu vizsgálatára van szükség.

Ez pedig egy következő dolgozat témája lehet.

J E G Y Z E T E K

A dolgozatban szereplő Ady versrészletek idézéséhez a következő szövegkiadást használtam alapul: Ady Endre összes versei I. II. Szerk: Koczás Sándor és Krajkó András. Szépirod. Bp. 1972.

- ¹ Király István: Ady Endre. Magvető, Bp. 1972.
- ² Páskándi Géza: Az ismerős Ady vagy a fenség lélektana. Alföld, 1977/11. 12.
- ³ Ignotus: Ady Endre. /1907 / Kisérletek. Nyugat, Bp. 1910. 210.
- ⁴ Bóka László: Ignotus és a magyar kritika. Válogatott tanulmányok. Magvető, Bp. 1966. 465.
- ⁵ A fordítás az Edinburgh Review-ben töredékesen megjelent vers alapján készült ld. 6. sz. jegyzetet. 45.
- ⁶ Angol filológiai tanulmányok I. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Germanisztikai Intézetének kiadványai. Debrecen, Budapest. Tankönyvkiadó. 1963., 43-63.
- ⁷ Sziklay László: Ady és szomszédaink. Irodalomtörténet, 1977/4. 789-91.
- ⁸ Komlós Aladár: Az új magyar líra. Bp. é. sz.
Komlós Aladár: Bevezető tanulmány. Komjáthy Jenő, Homályból. /Válogatott versek/. Magyar Helikon. Bp. 1968.
Németh G. Béla: A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez. /Nyelvi és stílusproblémák/ Mű és személyiség - Irodalmi tanulmányok. Magvető Bp. 1970.
- ⁹ Rába György: Felszólalás az 1972. április 27-i Nyugat Konferencián, Vita a Nyugatról. Szerk. és sajtó alá rendezte: Kabdebó Lóránt. Bp. 1973. 37.
- ¹⁰ Utalok Körponai Béla már idézett tanulmányára ld. 6. sz. jegyzet.

- ¹¹ Uo. 50.
- ¹² Elek Artur: Poe szerelmei, Magyar Génus. 1902. 405. 6.
Elek Artur: Poe Edgar - Két tanulmány Bp. 1910. Nyugat.
- ¹³ Rába György: A szép hűtlenek./Babits, Kosztolányi, Tóth
Árpád versfordításai/ Bp. 1969. Akad. Kiadó.
- ¹⁴ André Karátson: Edgar Allan Poe et le groupe des écrivains
du "Nyugat" en Hongrie. Presses Universitaires de France.
Párizs, 1971.
- ¹⁵ Ady által is átvett legenda Poe-ról.
Ld. Egy különös poétáról. A.Ö.P.M. II. 116. és 441.
- ¹⁶ Az idealizmus. A.Ö.P.M. Bp. 1974. III. 162-3.

A hazug Poe. Ady Endre az irodalomról. Szerk: Varga József
és Vezér Erzsébet. Bp. 1961. 31.
Válasz Tóth Bélának Uo. 183-5.
Ld. Karátson könyvében 33-5.
- ¹⁷ Ld. 15. jegyzet. Uo.
- ¹⁸ Cyrano De Bergerac. Ld. 15. jegyzet Uo. 277.
- ¹⁹ Az idealizmus. Ld. 16. jegyzet.
- ²⁰ A hétről. A.Ö.P.M. IV. 9.
- ²¹ Elek Oszkár: Elek Artur: Poe Edgar. (Két tanulmány) Egye-
temes Philológiai Közlöny, 1910. 413-4.
- ²² Hatvany Lajos: Egy uri hölgyhöz. Nyugat. 1910. II. 1139.
- ²³ Versek. Debrecen. 1899.
Még egyszer. Nagyvárad. 1903.

- 24 A Poe-tól idézett verseket ld. Edgar Allan Poe összes versei, Bp. 1959. Corvina. /Kétnyelvű klasszikusok/ Kivétel a Helénához c. vers fordítása. Ld. Reviczky Gyula Művei I. Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1969. 504-6.
- 25 Tamás Attila Ady költészetének több Poe-ra emlékeztető vonására hívja fel a figyelmet.
T. A. : Varga József könyvéről szólva. Irodalom és emberi teljesség. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1973. 372-3.